

**Kära gotländska växter
har många dialektala namn eller?**

**En liten botanisk
vandring
bland sju gotländska rariteter
från år 1701 till år 2006**

"U va ängsbackar va vackrä!

Ja di var hail i blåmstar ...

Sått ä var dän vackräste

Blåmstargard, sum

Än kund tänk si ti säi."

(JK; OLau)

Högskolan Gotland

Projektarbete i kursen gutamål HT 2009

RiittaAino Kiseleff ©

Handledare Anna Stövring

Inledning

Latin var de lärdas språk, men svenskan och dialektala namn smög sig in bland deras anteckningar bl a i herbarier. **Antonius Münchenberg** (1680 – 1743) präst från Norrköping samlade åren 1701 – 1702 85 st odlade och 266 vilda växter från Gotland. De äldsta bevarade gotländska växterna och många dialektala namn från Gotland finns i hans herbarium – Sveriges äldsta bevarade herbarium! (BP 1948).

Carl von Linné (1707 – 1779) född i Småland och trogen sin dialekt hela livet skriver Rosvall S. (2002). Det samlades 260 arter på ön och ett flertal gotländska växtnamn nertecknades. De lokala gotländska namnen varierar några gånger från den ena socken till den andra. Helt skilda arter har ett antal gånger fått samma dialektala namn och vice versa. (BM 1741). Reseberättelsen skrevs på svenska och det gjordes små fältanteckningar under dagen. ”*Handstilen skiftar men språkbruket är enhetlig*”. Antagligen dikterade Linné och någon av hans lärjungar fick vara skrivbiträde enligt Jonsell B. (2006). Bara de allra vanligaste växtnamnen skrevs på svenska. Med ett par riktiga undantag! Ex det urgamla gotländska namnet *agh* användes i mycket stor utsträckning likaså namnet *rams*. Det beror inte på antalet ställen växterna setts på är ovanligt många (BM 1741). Ju äldre litteratur, Linnés resa, desto färre svenska växtnamn har nertecknats – bara några få i jämfört med ex MJ (2006).

Han färdigställde under sin livstid det binära namnskicket för växter och djur. Ex. *Vincetoxicum hirundinaria* L., tulkört – ett släktnamn, ett artepitet och en auktorbeteckning, där L. står för Linné. Det är han som gav växten tulkört både det latinska namnen och det svenska namnet tulkört, ett gotländskt dialektalt namn som idag används i rikssvenskan.

Linné hade inte svårigheter med språkförståelsen i Visby, ”*Folket talade nästan norske, på accenten voro danska*” (MJ 2006), men annat blev det på Fårö! ”*Språket var något svårare att förstå här på Fårön än eljest över Gotland: ty bondfolket talade mycket brett, och förbytte merendels i vocales i Diftongos, ...*” ex ja blev jou; och *mossa muus*” (BM 1741). I När deltar Linné med sina lärjungar i parkspelet en söndagseftermiddag. ”*Sällskapet förnötte sin söndagseftermiddag med ett artigt bollspel, som kallades parkspel, som är allmänt här på Gotland ...*” (BG 1971).

Jag är intresserad av växter, så det föll helt naturligt för mig att titta på några gotländska växters dialektala namn. Vilka växtnamn ville jag fördjupa mig i? Vad var det viktigaste för mig i val av ”mina” växter? Hur gjorde jag? Jag valde på följande sätt: Jag ville ha med vår landskapsblomma murgröna samt s.k. ”gotländska turistväxter”: blåhallon, rams-, och skogslök. Jag har hört talas om *puken, den onde*, och då ville jag titta lite närmare på *hans* växter: puktörne och pukvete. Ett par stycken till ville jag ha och då skulle slumpen få spela in lite, tänkte jag, så jag valde det första namnet på en växtlista över gotländska växtnamn – den börjar med ag (Gotl resa, 1741). Till sist blev det tulkörten – en bra att ha växt som tåligt frodas på mitt smultronställe!

Jag har försökt genom litteraturstudier skaffa mig en bild av olika gotländska namn på dessa växter.

Almedalsbiblioteket innehar förvånansvärt mycket Gotlandica, som A. Säve – Söderbergh (2009) gav en inblick i i sin föreläsning i höstas. Jag har haft det lite svårt att förstå både stilen *gotisk faktur* (se CL 1741) och C. Säves sirliga bokstäver i hans handsrivna text från 1845 och frågetecknen (??) i texten betyder att jag inte kunnat tyda ordet.

Ag, Aag, Agh

Ag L., Cládium maríscus, Cyperaceae (1200 – talet)¹

Gutalagen ”...lufi engin mathr andrum mannj haggja j o schiptum scogi etha agh sla j o schriptri myri. vtan hann sei sacr at thrim. Marcum withr mals aiganda. oc athrum thrim withr mogha...” Eller ”...Ingen må ge en annan lov att hugga i oskiftad skog eller att slå ag i oskiftad myr, utan att han är saker till tre marker åt målsäganden och tre andra åt folket...” skriver Gannholm T. (1994) i sin bok Gutalagen. Den lär ha nertecknats för hand i början av 1200 – talet på pergament efter en oviss tids muntliga berättande. Gutalagen skrevs ner på det forngutniska originalspråket som ovanskrivna avsnittet är del från 25 kap 3 § (TG 1994).

Linné beskriver ag som en ny art för Sverige. ”Ag kallades av bönderna ...” (Lummelunda 25/6), ”agmyrar ...” (Stenkyrka 26/6), ”ag låg här i sängarna...” (Hangvar 27/6), ”agtaken ..., agen hänges ...” (mot Östergarn3/7) osv skrivs det om agen i Linné resa (1741). Ordet upprepas ett antal gånger och det gotländska ordet *ag* används varje gång (BM 1741).

Säve C. skildrar *agh* som rikligt förekommande i myrar och kär på ön och den användes till taktäckning på uthus. Ordets härkomst spekulerar han vidare om: ”*Ag* kan vara af samma rot som Lat. *Aqua* (akva), hvilket i Goth. (??) Akva och ännu bevars i Horn – avan, Stor – avan, Ave – Stad och i Dalordet *Avi* = en afstängd vattusamling. Alltså *Ag* – gräs = vattugräs, förkortad till *Ag*.” (1845).

Övriga källor: *Agh* fg. ack; *aag* Sp; *agh* L; *agen* f. (GOB). *Agh* (Fl. Su) (AL). *Ag* m., *-än* pl. *agblåmmå* f., *-år* pl. (OLau). *Ag* (KA).

Kaip, Kaipar, Kaipun, Kajp, Keipe, Köipor

Skogslök, Allium scorodóprasum, Liliaceae (1622)

I Linnés Svenska flora (Fl Su 1755) kallas växten *Keipe* och man får också veta att gotlänningar och speciellt Romabor ”får erfara växtens löksmak på både mjölk och smör”

Säve C. ”*Kaipa*, n., *Kaipun*, pl. Och *kaipä* är mask” (1845).

Övriga källor: En bonde delar med sig av sin kokkonst samtidigt som vi får veta växtens namn han använder: ”*Kaipar* kokäs med gröint u kyt u mjölk u mjöl, de säupu kalläs för *kaipkål*.” (JK OLau) Närborna har varit fästa i *kajpsoppa* sedan länge. De tillsatte även gullviveblommor i sin soppa (UE). I Gotlands äldsta herbarium finns en växt med handskrivet namn: *Köipor*. (AM), *Kaipå*, -år, Fårö; – ar pl. (HG) Skogslök (KA).

Psalmbär, Salmbar, Salomonbär,

Blåhallon, Rubus caésius, Rosaceae (?)

Linné träffar i När den bonden, som känner till många växter och de lokala namnen på en del av dem samt kan berätta varifrån en del namn kommer ifrån. Det gotländska namnet *psalmbär* har Linné hört från bonden när de vandrade ute på ången. Växten är inte antecknad på någon annan ort på ön (BM 1741).

¹ Årtalet efter det latinska familjenamnet anger det årtal de växterna först publicerades för Gotland (BP 1948).

Säve C. anser det vara omöjligt att gissa till ursprunget till namnet. ”Ty att en del skrifva *Psalmbär* är en orimlighet. Snarare skulle man då kunna falla på ideen om, en transpositis (??) *Salm* – bär pro *Saml* – bär (hvilket inte är orimligare än A. S. Gass pro *Gras el. Bern* – sten pro *Brän* – sten of *Platt* – T *Bremen* pro *Bremmen*) hvilka begärligt samlas. Eller ock har det att göra med isländskans (??) *Swaml*, n = en oredig vandring, vrängning hit ock dit (??) *Svaml*), enär växtens rankar äro nog orediga i sin flexuositet” (1845).

Övriga källor: I Hejde socken på Gotland kallas ett område för *Salmstäder*, vilket härleds till namnet salmbär. År 1801 hette stället *Salmbärsstäder*. Vad kommer då slutledet städer ifrån? Författaren förklarar bl a att *städ* (på forngutniska stedhr) har haft betydelsen ”ställe”. Salmbärsställe – varför inte? Olsson I. (1994).

Salmbärssylt från Lillåkre i Dalhem finns att köpa i många Gotländska affärer. Ägaren Lars Ekedal har namnet *Salmbärssylt* på sina små burkar. Jag ringer upp honom och undrar över namnet salmbär. Han ville introducera en ätbar *souvenir* för ett tjugotal år sedan och då övertog han ett gammalt recept på *psalmbärssylt*. Hans föregångare hade etiketten *psalmbärssylt*, men Lars tyckte att *salmbärssylt* såg bättre ut! Gammal stavning är med ett p före s:et enligt honom (Lars Ekedal, muntligt 30/11 2009).

Enligt B. Rosen (2006) ”Associerar Linné till det äktsvenska *psalm*”, när växten fick namnet *psalmbär* och vidare förklaring är att all information var muntlig (BR 2006). *Salmbärsört* (AM). *Salomo(n) Kung Salmon* Sp; *Salomonbär*, *sallmunnabär* fs; CS; *salmbär* S; C; *björnbär* [!] Hm;(GOB) *Blåhallon* (KA).

Puktyne, , Päuptyne, Järnört

Puktörne, *Ononis repens* L., Fabaceae (1745)

Linné får göra bekantskap med *puktorne* i Burgsvik. I Roma är namnet *järnroten* och i Vibble kallades puktörne, vädtklint och oxtunga” för *järnört*, vilka alla växte i åkren, dock voro rötterna av den första svårast” se Gotl resa (1741).

Säve C. skriver: ”*Päuk-tyinna* m. (*puk-törne*, *fans – törne*)... Denna ört är utmärkt genom sina fina (??) blommor och en yppig bladbetäckning; ock då *han* dertill växer i stora, täta ock utbredda tufvor, så ser *han* särdeles inbjudande ut för den obekante, som önskar sitta ned på *honom*. Men den, som af den fagra ytan låter förleda sig dertill, får dyrt plekta, ty mellan blommorna ock bladen är *han* öfverallt besatt med nära tumslånga nålskarpa taggar; den öfverraskade underlåter sig icke utropa: ”Då var *päuken* till tynnä!” (1845).

Övriga källor: *Päuptyne*, *janröitar* (HG). *Puktorne*, *-törne* L., *puktyne* S, *päuptyne* CS (GOB). *Päuptynnä* m. (OLau). *Puktörne* (KA).

Päukvaite, pukhwete, Kråkhvete,

Pukvete, *Melampyrum arvense* L., Scrophulariaceae (1741)

Linné i den svenska översättningen av Flora Svecica (1986) går det att läsa: ”svenskt namn skälle, på Gotland *pukhwete*.” Linné visste att brödet bakat med mjöl innehållande pukvetefrön blev ”blåaktigt och beskt, men dock ej skadligt” (Fl Su 1755). Under Linnés tid var pukvetet ett besvärligt ogräs i rågåkrarna.

Säve C. har antecknat: ”*Päik – hvaitä*, m & n (*puk – hvete*) ... är ibland i säd ett besvärligt ogräs – unde nomen; ty G. *Päuän*, m def = hin onde, djefvulen, isländska (??) *Púki*, m = djefvul, ond ande; samt *Hvaitä*; m & n = hvete, isländska (??) *Hveiti*, n. Gott. *Hvaiteis*, m. l. *Hvaiti*; n., Hvilket förmodl. Kommer utef (??) F. *Hvite*, Goth. *Hveits*, adj. = krit.-*Päukhvaitä* = *djefvuleus hvete*” (1845).

Övriga källor: *Päukvaite* (HG). *Päukvaitä* m., *päukvaitn* pf (OLau). *Pukhwete* L., *Päuwaitä* CS, *päukvaite* S, *kråkhvete* CS (GOB). *Pukvete* (KA).

Rams, Ramms-lauk, Fäulbom,

Ramslök, *Allium ursinum*, Liliaceae (?)

Linné hör namnet *rams* i Lummelunda. Bönderna berättade för Linné att denna *rams* fördriver bort andra ogräs och därför planterades i humlegårdar. Och de fortsatte att boskapa åt gärna *rams* se Sydow C – O (1962). I Fl Su (1755) skrev Linné att denna växt kallas *ramslök* i Västergötaland.

Säve C. ”*Ramms, m., l. Ramms-lauk, m., ... A. S. Hramsa, Hramse. Kommer trol. af IL.ramr =(??), bitter till lukt och smak=G. Rammskar, E. Rammisk, Lat. Rangidus ...*” (1845).

Övriga källor: I boken Linnés hälsoörter förklaras varifrån ordet *rams* kommer ifrån. Enligt den här örten varit välkänd och användes redan av de gamla romarna och ”blev kallad romersk sallad”, varav dialektformen *rams* kommer ifrån (ÅO 1985). *Rams, fäulbom*, (HG). *Rams* m [?] (OLau). *Fulblom* (GOB/OLau). Rams kallas i Tyskland för ”ramseren/rams” och i Danmark och i Norge för ”rams/ramslök” (AL). *Ramslök* (KA).

Rind, Rännelind

Murgröna, *Hedera helix*, Araliaceae (?)

Linné antecknar en enda gång vår landskapsblomma och enbart det latinska namnet *Hedera* (1741).

Säve C. ”*Mäur – grön, (mur – gröna), ... Denna klängväxt med sina fina täta löf gör murar gröna*” (1845).

Övriga källor: I boken gotländska växtnamn (1985) får man veta att i äldre källor – utan källangivelser – används för murgrönan dialektala gotländska namn som *rännelind*, *rind* och *vintergröna* (UE). *Rindhålet*, (rindheule Wss) är en klippgrotta på St. Karlsö som är klädd av en vidsträckt och vacker *rind*. Rin(n)d, (GOB). Mäurgröinå f. (OLau). Murgröna (KA). (Även renlumner kallas på gotländska på rind HG).

Tulkegräs, Kraggras, Allvarpinnår

Vincetoxicum hirundinaria L., Asclepiadaceae (1662)

Linné hörde namnet *tulkegräs* på Fårö. Han införde namnet i Fl. Su (1755) såsom gotlandsnamn och senare återges detta namn i ett flertal tryckta källor av olika personer bl a AL (1913)

Säve C. ”*Tulka-gras, n. (tolke-gräs), ...Fårö. Namnet är taget af Tulk, m. =en liten fogel af bergasin?? –släkt (Tsinga), kanske därför att gräset växer på de steniga torra och öde stränderna nära hafvet i största myckenhet, att således tulkän deribland gerna uppehåller sig, så länge hon har små ungar. Eller ock emedan man i forn tid liksom på måfå tilldelade någon ört åt något djur, dess tillhörighet, hvilket ofta tycks varit händelsen*” (1845).

Övriga källor: *Tulkegräs* L. (Fl. Su). *Krakgras, kraglaug, luppgras, allvargras, allvarpinnår* och *tulkagräs* (HG). *Tulkört* (KA).

Sammanfattning:

Vandringen bland äldre tiders författare har varit mest intresseväckande, språket mera mustigt och ordvalen & stavningen mera spännande och vilken sirlig handstil och vilka funderingar jämte spekulationer den beläste C. Säve har nertecknat för 250 år sedan! Och Herbert Gustavsson, som varit med överallt t ex medverkat både i växtlistor, grammatik och den gotländska ordbokens framställning. Och före dataåldern!

De dialektala namnen ger betraktaren förbindelser mellan människor och naturen/växter sen långt tillbaka i tiden. Att en liten fågel har gett det gotländska och rikssvenska namnet åt tulkörten var verkligen en överraskning för mig! Landskapsblomman *rind* hade jag önskat mig att kunna hitta mera bakgrund till. Ramslök, kajp och salmbär har många fastlänningar fått smaka av både i kulinariska rätter och i dialektalt levande ord av idag. T ex namnen *puktörne* och *pukvete*, de förhatliga ogräsen från förr, talar något om det svåra i tillvaron, något djävulskt, för gångna tiders bönder, som ville plöja sina åkertäppor, men *fan* höll emot! På vissa socknar på ön fick puktörnet även heta järnrot och pukvetet kråkhvete, vars frön i mjölet gjorde att brödet blev beskt! Då var dessa svåra åkerogräs – idag rödlistade och utrotningshotade arter. De har fått sina svenska namn via Linné från våra gotländska dialektala benämningar.

Linné använde det forngutniska namnet *agh* flitigt när han dikterade dagens händelser. Kan han vetat om att namnet fanns nerskrivet redan under 1200 – talet i Gutalagen? Knappast, eftersom han anger arten som ny för Sverige! Likaså användes namnet *rams* gång på gång under resan. Prövade Linné på dessa namn? Kunde dessa växter heta så på svenska för 250 år sedan? Fem år efter Gotlandsresan åkte Linné till Västergötland och får där veta att ramslök är västergötarnas namn, enligt Fl Su (1755). Har gotlänningar lagt redan grunden till namnet? Övriga lökarter i släktet kallas ju ”-lökar”, så varför skulle inte rams fått samma ändelse?

KH (2009) tog upp under sina föreläsningar äldre tiders svårigheter med ord och texter. Då var det muntligt berättande och man hörde orden kanske en enda gång och hur uppfattade man olika vokaler och konsonanter då? Jag tänker kanske mest på Linnés stavning på psalmbär. Linné uppfattade Visbybornas språk lätt att förstå, men annat var det på Fårö! Där kom diftongerna fram! Jag har inte läst något om Linnésällskapets parkspelet i När och hur de uppfattade språket den gången. A. Mattson (2009) berättade ju under sin föreläsning att de flesta ord och ordtryck, hela allt, inom de gotländska lekarna är fortfarande genuint gutamål. Hur var det då för 250 år sedan? Var det kroppsspråket som gällde?

Linnés lärjungar skrev ner dagboksanteckningarna efter Linnés diktamen. Bland ”mina” växtnamn är stavningen rikssvensk och typisk gotländsk diftong förekommer bara i *keipe*. Ulf Palmenfelt skriver i förordet till sin bok *när Väit Håpu räider: ”Gutamålet har under århundraden bevarats som ett talspråk och att det är först i vår tid som några skriftliga dokument skapats”* (1999). Hur skulle dessa lärjungar då kunnat stava gutamål? Det är bl a C Säves anteckningar som ger en annan stavning på ”mina” växter jämfört med Linnés. Säve C. kunde det gotländska idiomet!

Har *mina* växter många gotländska namn? Jag har antecknat olika namn och skilda stavningar, ibland upprepningar pga olika källor. Namnen kan ofta härledas från samma stam, men det finns också helt olika namn på en och samma växt ex fåulbom och rams. De äldre gotländska namnen innehåller gott om diftonger, dubbla konsonanter i samma stavelse etc och följer ålderdomliga drag i gutamålet som KH tog upp i sina föreläsningar. Och det finns gott om diftonger där rikssvenskan enligt boken *Gutamålet – inledning till studium* (HG 1977) har enkla vokaler ex p^hauk^hvait^h och m^haurgr^hoin^hå KH tog även upp det gotländska allroundordet *han* i gotländskan i sin föreläsning och ett bra exempel i min uppsats ges av C. Säve och hans beskrivning av puktörne. Ett litet ord, som gav mig mycket bekymmer den första tiden på ön!

Efterord: Denna min botaniska vandring bland åtta mina rara gotländska växter har friskat upp många minnen. En vill jag förmedla. Det började med lånet av en 30 l rostfri och blytung kastrull från moster Ebba (1911 – 2001). Den behövdes för att koka salmbärssylt. Som tack fick hon tillbaka kastrullen fylld av Kung Salomonbär – hon kokte äkta psalmbärssylt!

Tryckta källor med använda förkortningar:

UE = Ekvall U., 1988. Folkligt växtnamnsskick på Sekelskiftets Gotland. Ingemar Olsson 25 augusti 1988. Stockholms universitet, Stockholm.

TG = Gannholm T., 1994. Guta Lagh med Gutasagan. BTJ Tryck AB, Lund.

BG = Gullander B., 1971. Linné på Gotland. Stockholm

HG = Gustavson H., 1947. Gotländska växtnamn. Gotlands Allehandas Tryckeri, Visby.

OLau = Gustavson H., 1972. Ordbok över Laumålet på Gotland, band 1 – 4, på grundval av M. Klintbergs samlingar. Borgströms tryckeri AB, Motala.

HHG = Gustavson H., 1977. Gutamålet – inledning till studium. B. Press Förlag, Visby.

GOB = Gustavson H., 1991. Gotländsk ordbok, band 1 – 2, på grundval av Carl och PA Säves samlingar. Gotlands Allehandas Tryckeri AB, Visby.

BJ = Jonsell B., 2006. Linné och linneaner på Gotland och i dagens botanik. Gotlands Arkiv 2006. Fäth & Hässler Tryckeri, Värnamo.

MJ = Jonsson M., 2006. Linné Gotland. Från dagboken i Linnean society i London till våra dagars Gotland. Gotlandsboken AB,

KA = Krok O. B. N., Almqvist S., 1997. Svensk flora. Liber AB, Stockholm.

BM = Linnæi C., 1741. Gothlandska resa, red. Molde B., 1957. Natur och Kultur, Stockholm.

CL = Linnæi C., 1741. Professor C. Linnæi Samling af Et Hundrade Wäxter upfundne på Gothland, Öland och Småland. 1741 Jul. Aug. Sept. S 179 – 210. (Kopia finns på Almedalsbibliotek).

Gotl resa = Linné C., 1741. Carl Linnæus Öländska och Gothländska resa år 1741. Red. av C – O von Sydow. Stockholm 1962.

FISu = Linné C., 1755. Svensk flora. Flora Svecica. Red. Broberg G., Kilander S., Moberg R., 1986. Bokförlaget Forum AB, Stockholm.

AL = Lyttkens A., 1904 - 1915. Svenska växtnamn, band 1 – 4, Stockholm. Faksimil Ekstrand W. Bokförlag, Lund 1981.

ÅO = Ohlmarks Å., 1985. Linnés hälsoörter. Vänersborgs Offset Ab, Vänersborg.

IO = Olsson I., 1994. Gotländska ortnamn. Ödins Förlag, Visby.

UP = Palmfelt U. & Engström A., 1999. När Väit Håpu räidar. Gotlands Hembygdsförbunds Förlag, Visby.

BP = Pettersson B., 1948. Antonius Münchenbergs herbarium vivum. Särtryck ur Botaniska Notiser 1948. (Tryckeriet saknas) Lund.

BR = Rosen B., 2006. Bondbotaniken är intet alltid att förakta ... Gotlands Arkiv 2006. Fäth & Hässler Tryckeri, Värnamo.

SSR = Rosvall S., 2002. Blomstertecknare. Växter från Gotland och Greta. Aarhus Stiftsbogtrykkerre.

TR = Rosvall T., 1991. Linnés gotlandsväxter. Gotlands Arkiv 1991. Bohuslänningens Boktryckeri AB, Uddevalla.

CS = Säve C., 1845. Gotländska Blomsternamn och Blomstersägnen m.m. som ännu brukas derstädes jemte försök till förklaringar. Handskrivet material av författaren. (Kopia finns på Almedalsbibliotek).

Muntliga källor:

Lars Ekedal, Psalmbär/salmbär. Muntligt per telefon (30/11 2009)

Föreläsningar:

Hagren K., Lingvistik.(21 – 22/09, 13/10, 03/11 2009)

Mattson A., Gutniska lekar. (28/09 2009)

Säve – Söderbergh A., Gotlandica.14/09 2009)

Förkortningar personnamn:

AM = A. Münchenberg

C. S. = Carl Säve

Hm = C. H. Hederström

JK = Jakob Karlson

L = Linné

S = P. A. Säve

Sp = H. Spegel

Wss = Wessén E.

Övriga förkortningar:

Ack = ackusativ

adj = adjektiv

Alm = allmänt

A.S. = Anglo Saxiska

E = engelska

f = feminitiv

fg = forngutniska (Gutalag)

fs = fornsvenska

G/Goth = Gotland, gotländsk

I/ISL = isländska

Lat = latin

m = maskulin

n = neutrum

pl = plural